

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

CULTIUS, ESPECIALITZACIÓ I MERCATS

**X CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL**

4 a 6 d'abril de 2019

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Diputació de Lleida
municipis, territori i tu.

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

**La conquesta cristiana del Baix Cinca
i els models d'exploració del territori.**

Jacinto BONALES CORTÉS

La conquesta cristiana del Baix Cinca i els models d'explotació del territori

Jacinto Bonales Cortés

Historiador professional autònom.

bonales@gmx.es

Resum:

La conquesta cristiana de Lleida, Fraga i Mequinensa l'any 1149 va donar pas a un repartiment del territori entre grans senyors i institucions provocant conseqüències transcendents en l'economia regional. La renda feudal s'enriquia amb tot un conjunt de recursos naturals de gran pes com eren les extenses xarxes de reg i l'abundós volum de pastures d'hivern en un període en què -encara- el clima permetia un aprofitament ramader òptim de les planes del Baix Cinca. Les estratègies senyorials van ser força diverses prioritzant en uns casos el recurs ramader i en altres arribant a transformar totalment l'estructura de poblament en vistes a una nova organització del territori que facilités l'optimització dels sistemes d'extracció de renda i control sobre la població. El resultat fou un paisatge agrari característic que es veuria transformat en profunditat amb el canvi climàtic i l'opció decidida de les universitats i d'una part dels senyors en l'aprofitament dels ingressos ramaders proporcionats per la transhumància.

Paraules clau: Conquesta, paisatge històric, séquies, colonització, ramaderia

Entre l'any 1147, data de la conquesta del nord del Segrià, i l'any 1153, data de la caiguda de Miravet, Siurana i Prades, més de 525.000 hectàrees de terra van passar a ser dominades pel règim feudal; una superfície que encara s'ampliaria amb la posterior conquesta d'Horta (1162-1163), i que se sumava a les immediates terres de l'actual Aragó, en l'antic terme islàmic d'Alcanyís. Un cop en mans cristianes es va procedir a la neteja ètnica amb la corresponent deportació dels sarraïns de tots els territoris de secà i a la reubicació o manteniment d'alguns

a dins de diferents nuclis de l'àrea de regadiu.¹ Tan sols es va permetre el manteniment (o reubicació) de població islàmica en sis pobles de la ribera del Cinca (Albalat, Alcolea, Fraga, Pomar, Pueyo de Santa Cruz, Ripoll),² sis nuclis de la ribera del Segre (Aitona, Algorfa, Carratalà, Gebut, Lleida i Seròs),³ i quinze nuclis de la Ribera de l'Ebre (Ascó, Benifallet, Benissanet, Flix, Garcia, Mequinensa, Miravet, Móra, Riba-roja, Tivenys, Tivissa, Tortosa, Vilanova de Móra, Vinebre i Xerta).⁴ Es creava així un desert humà només trencat per la xarxa de rius, elements articuladors del territori, a l'espera del repartiment entre grans senyors i institucions i com a reserva per anar repoblant durant unes quantes generacions.

La conquesta tenia unes conseqüències transcendents en l'economia regional, ja que ara la renda feudal es podia enriquir amb tot un conjunt de recursos naturals de gran pes com eren les extenses xarxes de reg i, també, de l'abundós volum de pastures d'hivern en un període en què -encara- el clima permetia un aprofitament ramader òptim de les plataformes estructurals de l'Ebre (Alonso et al., 2004). Es creava, també, un nou paisatge agrícola que només trencaria amb el paisatge islàmic depenent del moment de rendibilització del botí: al Segrià, al Baix Cinca i al Baix Ebre de seguida es van ocupar les estructures i infraestructures conquerides (mantenint-les), a través del repartiment de lots de béns conquerits, especialment a Lleida i Tortosa;⁵ mentre que a la Terra Alta, la Ribera d'Ebre i el Priorat -potser en terme mig, el Montsià- les transformacions seran més profundes, encara que amb fortes diferències entre termes. Per fer-nos una idea, comptades les "generacions" en lapsos de tres dècades, els intents repobladors ja fos des de l'autoritat comtal (i després reial), o ja de mans de senyors i institucions, s'allargarien durant sis generacions.⁶ La conservació d'infraestructures i béns,

¹ Com indica Virgili (2010: 87) en referència a la nul·la presència de població sarraïna al Montsià, la Terra Alta i el Priorat, "*no sembla el resultat d'una localització organitzada amb criteris autònoms, sinó la conseqüència d'un reassentament dirigit pels conqueridors mitjançant processos de deportació*".

² En un primer moment també a Bellver de Cinca, i a la ribera de l'Alcanadre el poble d'Ontinyena, amb població musulmana almenys fins la dècada de 1320.

³ També Vilaseca, encara que aviat va ser abandonat; d'altra banda van ser desallotjats Massalcoreig, Soses i Torres de Segre).

⁴ Ebre amunt cal destacar Casp.

⁵ Segons Virgili (1986: 286) es van donar lots de béns a favor dels nobles membres de l'exèrcit comtal i a institucions com les ordes del Temple i l'Hospital: "*Els lots acostumaven a ésser cedits pel comte a títol individual en franc alou, a canvi de la fidelitat del rebedor vers la seva persona*", i aquests ho cedirien als pagesos colons; es tractava de *honores* i *hereditates* que es corresponien amb al-qarya(s) (alqueries) o bé rahl(s) (ràfels).

⁶ En una primera generació trobaríem la carta de poblament de Tortosa (1149), la de l'immens terme d'Alcanyís (1157), que caldria esperar a la següent generació per a fragmentar-lo i poblar-lo, o la fracassada d'Horta (1165). En una segona generació, fins l'any 1200, es produiria la fragmentació oriental d'Alcanyís (1175), amb els terme de Vallderoures, i posteriorment de Cretes (1179); la cessió d'Horta a l'orde del Temple per a ser poblat (1177), les cartes de poblament de Batea i Algars (1181), el projecte de repoblament i concòrdia entre l'orde templera i el bisbe de Tortosa (1185); el segon

doncs, seria molt diferent segons el període d'aprofitament i dels usos que d'aquestes se'n fes durant el període de despoblació.

Espais irrigats i paisatges conservats

Hem de parlar, doncs, d'una despoblació dels territoris de secà i del manteniment o reubicació de població sarraïna en alguns municipis concrets de regadiu, com a població segregada (Virgili, 2011: 43; Monjo, 2015:26), i reglats per la carta de seguretat atorgada als sarraïns dels pobles de l'Ebre, o per la pròpia carta de poblament de Tortosa (Font, 1977). La generalització d'aquest procés en tot l'àmbit territorial estudiat implica, si no un programa establert, sí una política ben orquestrada, amb uns objectius que, al seu moment, havien de ser clars, si bé no ens ha arribat un document directe i específic al respecte que ens ho expliciti.

Ja fa anys que diferents autors justifiquen aquesta política en la necessitat de consolidar la conquesta al temps de garantir la presència d'un cert volum de població que donés renda de forma immediata i que minimitzés l'esforç colonitzador necessari per a cobrir tot el territori (Serrano, 1996; Virgili, 2011; Monjo, 2015: 26). Però tal i com ja apuntava Batet (2006: 254) el manteniment de població sarraïna a les planes al·luvials fèrtils vinculades a sistemes hidràulics té un caire especialment significatiu: garantir la mà d'obra especialitzada necessària per a explotar aquest territori i aprofitar de forma adequada les infraestructures conquerides. I és que no només es manté la població islàmica a la xarxa fluvial, especialment a on hi ha les riques planes al·luvials, sinó que, en el cas del Segrià i del Baix Cinca, es manté la població en alguns pobles on s'hi troben les terres vinculades als grans sistemes de séquies (Monjo, 2015: 20; Bonales, 2018). Diferents -en part- van ser les motivacions d'aquesta política de reassentament al llarg de l'Ebre, ja que a més de l'interès en el control de la població sarraïna i en la conservació i explotació de les xarxes de regadiu de Mequinensa i del Baix Ebre -a les que cal sumar les xarxes de més petites dimensions de la Ribera d'Ebre-, calia preservar les

intent de poblar Horta i Bene (1192) així com Gandesa (1192); l'ampliació de la carta de poblament de Gandesa (1194), i la de Pinell (1198) que fracassa i es torna a intentar poblar en 1207. La tercera generació s'allargaria fins a 1230, sent la més activa, amb la nova fragmentació de l'antic terme d'Alcanyís i la cessió de Calaceit (amb Lledó, Arenys i Cretes, el 1205), la carta de poblament de Batea -encara que ja estava poblada- el 1205; la nova carta de Batea (1205), les de Raquera i On (1206), la nova de Pinell (1207), la de Calaceit (1207), Camposines (1209), Prat del Comte (1210), Lledó i Arenys (1210), la fragmentació del nou terme de Berrús (1215), la carta de poblament de Vilalba (1224) i la d'Amposta (1226). En una quarta generació, fins l'any 1260, es concedirien cartes de poblament a Gorrapte (1237), Vall de Batea (1244), Gandesola (1248) i Sant Cugat a la Ràpita (1250). A partir d'aquest moment, en diferents generacions es donarien cartes de poblament a Coll de Balaguer (1275), Mudèfer (1280), de nou Algars (1281), Pobla de Massaluca (1294) i Mas de Flix (1345).

tècniques de rec mitjançant sènies en tot aquest territori i, no ho oblidem, aprofitar el coneixement i l'experiència sarraïns en aspectes estratègics com la navegació fluvial a l'Ebre.⁷ Centrant-nos en l'aspecte que aquí ens interessa i en la zona més septentrional dels territoris acabats de conquerir, va passar a mans comtals -i seguidament fragmentat el domini del territori entre diferents senyors feudals i institucions- tot el conjunt de grans xarxes de regadiu. Paga la pena que enumerem aquí algunes: a la dreta del Segre cal destacar la séquia del Cup o de Balaguer, amb una xarxa que anava des de Gerb fins a Torrelameu (18 km) on s'unia a la xarxa esquerra del riu Noguera Ribagorçana, amb les séquies d'Albesa (9,5 km) i de Torrelameu o Corbins (9,2 km). A la dreta del riu Noguera cal destacar la séquia Major amb els seus braços, la que serà la base del canal de Pinyana (Bolòs, 1993: 65) i les de Corbins; mentre que a l'esquerra del Segre sobresortia la séquia de Fontanet amb més de 800 HA en reg (Eritja, 2000: 35). A la dreta del Segre, aigües avall de l'aiguabarreig amb el Noguera, destacava la séquia de Corbins i sobretot la d'Alcarràs d'uns quinze quilòmetres i amb unes 1.500 HA de terres de reg des de la ciutat de Lleida fins a Remolins i Torres de Segre (Eritja, 2000), que en part es sobreposava a la séquia Major d'Aitona i Seròs (amb poc més de 17 km i 1.100 HA en regadiu). Pel que fa al riu Cinca cal esmentar, al marge de les séquies de més curt abast, a l'esquerra la séquia Vella de Montsó o de la Ribera (de Cofita a Ripoll, de 21,8 km) i la Major d'Albalat a Bellver (15,3 km) (Castillón, 1979: 392-402), i aigües avall la de Saidí (6 km, amb 427 HA de regadiu); mentre que a la dreta del Cinca destaca la séquia de Fraga (des de Vilella fins a Torralba, amb 22,25 km i una superfície a irrigar de 1.700 HA) i en menor grau la de Xalamera, que regava també Vallobar, amb 17 km de longitud. Mentre que a l'Ebre, trobaríem el conjunt de séquies de Mequinensa, amb més de 9 km de llarg i que prenen l'aigua a través de dues anàfores.

⁷ El predomini de població sarraïna entre els tripulants a l'Ebre va ser aclaparador fins al segle XV (inclòs), especialment assentats a les poblacions de Mequinensa i Miravet, però també d'Ascó, Vinebre, Riba-roja, Escatrón, Caspe, Flix, Benissanet i Benifallet (Vilella, 2007).

Poblament medieval i espais irrigats al Baix Cinca

Les xarxes situades més al nord van patir danys considerables durant el procés de conquesta. La séquia del Cup de ben segur es va veure mancada d'aigua -i per tant, d'ús- durant un període de temps força llarg, ja que Gerb va ser conquerit pel comte d'Urgell l'any 1082, i Balaguer i Montmur l'any 1105. Tota la séquia en les primeres dècades, i només la part baixa

posteriorment (a Menàrguens fonamentalment), estarien parcial o totalment en desús. Albesa, on segons els repartiments de drets efectuats abans de la conquesta s'estipulava el manteniment de població sarraïna, no seria conquerida fins l'any 1122, i tan sols de forma provisional ja que el 1126, a la batalla de Corbins, la victòria almoràvit revertiria el domini fins la conquesta definitiva entre 1143 i 1145. El desert humà creat a l'antiga horta habitada, mantingut durant un quart de segle, provocà la pèrdua de nuclis habitats, la impossibilitat de mantenir sarraïns coneixedors del territori i del rec, i danys greus a la xarxa.⁸ Per posar un exemple, no seria fins l'any 1160 que Ermengol VII concediria als templers el dret de recuperar la séquia de Corbins (per Torrelameu) per regar les terres com ho havien fet antigament els sarraïns (Eritja, 2000: 35).

El mateix succeí a la ribera del Cinca amb la conquesta temporal de Montsó pels aragonesos (1089) i la pèrdua a mans dels almoràvits (1126), havent d'esperar a 1141 per a passar definitivament a mans cristianes. Aquest moviment de frontera no afectaria, en principi, a la gran séquia de Montsó però sí a la Major (d'Albalat a Bellver) i especialment a la de Saidí, convertida aquesta població en frontera extrema durant una trentena d'anys. L'altra riba del Cinca no estaria en millor situació: Xalamera va ser cedida al comte Ramon Berenguer III pel pacte signat amb el valí almoràvit Abu-Hilal el 1120, passant a mans islàmiques per la campanya d'Ibn Ganiya en 1135-1136, fins la conquesta definitiva el 1142; mentre que Vallobar, a la part baixa de la séquia, romandria sota control dels sarraïns de Fraga fins 1147. Hom podria pensar que la séquia de Xalamera s'hauria mantingut en condicions, però no fou així, i molt menys a la part baixa de Vallobar. Segons Castellón (1979: 388) la séquia de Vallobar va ser traçada pels templers de Montsó i Xalamera com a ampliació de la pròpia de Xalamera procedent del riu Alcanadre, però tal i com descriu el document d'establiment als veïns de Vallobar l'any 1232, els hi van concedir la facultat d'obrir una séquia fins al molí templer anomenat de la Torreta. La connexió amb el molí antic (ja que a diferència del que és comú a la documentació, posseeix el nom propi de la Torreta) i el fet de que els veïns de Vallobar havien de netejar i construir la séquia ens fa pensar que, en realitat, es tracta d'una infraestructura com a mínim islàmica, recuperada en el seu primer tram pels templers, i que la resta hauria de ser reconstruïda pels veïns fins a l'antic molí (Bonales, 2018).

La conquesta de Lleida el 1149 i la caiguda consegüent de tot el territori de l'actual comarca del Baix Cinca van permetre disposar dels diferents equipaments i infraestructures

⁸ Nuclis de poblament que posteriorment seran aprofitats per colons cristians amb els noms de Sullà, Albesa, Caforta, Alcamporrells, Penellas, Abi-Humet, Albuler, Algar, Menàrguens, Torrevella i Covet.

generalment en bones condicions. Cal observar, doncs, com es va gestionar l'organització de la població indígena en relació amb la xarxa de regadiu, partint del fet bàsic que indica Eritja (2000: 43) en estudiar la séquia d'Alcarràs: les comunitats andalusines deixarien de tenir un paper fonamental en la gestió del regadiu, que ara estaria supeditada a les decisions dels nous senyors feudals. Deixant al marge la fugida o expulsió de sarraïns dels nuclis de poblament del secà monegrí, i observant només les poblacions relacionades amb les xarxes de rec, hem de parlar de fugida i desplaçament forçat als nuclis de Xalamera (tant a Santa Maria, donada al monestir d'Alaó, com al propi Xalamera donat a l'ordre del Temple), Vallobar (sota domini comtal fins 1212), Osso de Cinca (repartida entre diversos senyors), l'almúnia d'Almudàfar i la vila de Saidí, que després de viure diferents canvis de mans des 1120, a partir de la conquesta definitiva l'any 1147 seria cedida als barons d'Erill. És a dir, precisament la zona de frontera que va patir diferents canvis de domini des de la dècada de 1120. Cas a part seria Ontinyena, a la ribera de l'Alcanadre i amb una séquia del voltant de 9 km de longitud, conquerida el 1147 i que va mantenir població sarraïna durant els primers anys, sota domini comtal, per a ser finalment expulsats -o marxar ells- quan el domini ja era del monestir de Sixena (Bonales, 2018: 42). També un cas apart fou el de Bellver de Cinca, que donada la seva història cal tenir-la en compte per comprendre aquestes polítiques senyorials respecte al manteniment o expulsió dels sarraïns. L'any 1147, amb la conquesta del territori septentrional de la comarca, Ramon Berenguer IV va donar Xalamera, Osso i dues poblacions "*Orzueia et Filcena*" als templers de Montsó. Els tres pobles d'Osso, Orzueia i Filcena eren tres petits nuclis de poblament islàmic que vivien del rec de la sèquia de Ripoll i del conreu i pastura als secans de la terrassa superior. Els nous senyors, per poder dur a terme una possible colonització cristiana -tenint en compte que els hi interessava mantenir la població musulmana coneixedora del funcionament de l'horta), així com per assegurar el cabal d'aigua al molí d'Orzueia i ampliar el nombre de molins i horta, abans de finalitzar el segle van obrir la nova séquia d'Albalat (*séquia del Comanador*). Des de l'arribada de població cristiana, la relació dels possessors amb els temples era d'emfiteutes, amb unes clares diferències amb els sarraïns. Aquests, coneixedors del funcionament del sistema de rec van mantenir l'ús de les seves hortes pagant la tercera part de les collites, i al secà la desena part i la "*alcuacilam*", mentre que els cristians, a més del delme i la primícia, havien de pagar la novena part de la collita, a més d'un treudo en moneda per algunes terres concretes. El model de poblament, potser les disputes entre sarraïns i cristians i entre els dos pobles d'Orzueia i Filcena, o una nova política de poblament executada en les comandes templeres de Ponent (ja que succeí quelcom de similar a Corbins i Vilanova de la Barca) va portar a que l'any 1240 els templers duguessin a terme

una transformació radical del poblament: es va manar la destrucció dels dos pobles i la construcció d'un nou poble central, Bellver. L'estructura parcel·lària, especialment a l'horta, es mantingué, però es produïren canvis en la xarxa viària principal. Poc després deixem de documentar poblament sarraí al poble (Bonales, 2018: 44-46).

Van ser utilitzats per mantenir i ampliar la xarxa de regadiu, canviar l'estructura de poblament, i després van ser expulsats? No passaria el mateix amb la séquia de Fraga. A la principal població de la comarca, Fraga, els sarraïns que no van marxar van ser concentrats, quedant buits tots els nuclis de poblament que articulaven els més de 22 km de séquia: Vilella, Daimús, Almarjal, Miralsot, Almorda, Vermell, Giraba, Almunia, Torrent i Torralba, que serien repoblats de cristians. Els termes de la part inicial i final de la sèquia, els més allunyats de Fraga, van ser dividits i repartits ja al segle XIII: Vilella a la família Montcada, que la vendria de seguida al monestir d'Avinganya, i Daimús al dit monestir -si bé la jurisdicció passaria a un senyor laic-, mentre que el final de la sèquia va ser infeudada ràpidament: Torrent a favor del comte Arnau Mir de Pallars, i el seu fill Ramon V la donaria a l'orde de l'Hospital el 1170, atorgant carta de poblament l'any 1176; i Torralba romandria en mans de la Corona, atorgant carta de poblament el 1185 per passar finalment als Hospitalers. Malgrat la divisió de la séquia entre diferents termes, la gestió quedaria en mans dels fragatins -cristians- en arribarien a formar un consell de jurats que aplegaria també els homes de Vilella i Daimús (Bonales, 2018: 58-66). Els sarraïns, doncs, mantindrien les seves hortes, farien funcionar les infraestructures, però estarien segregats socialment i, evidentment, apartats dels òrgans de decisió final sobre la gestió de l'aigua.

Finalment, i potser el més aclaridor, és el cas de Mequinensa. Conquerida definitivament el 1149, es va mantenir la població sarraïna i fins i tot, pel que sembla, va veure arribar musulmans procedents d'altres llocs de la comarca, conformant una forta comunitat concentrada en la vila.⁹ L'interès senyorial en mantenir la població sarraïna és clar: es tracta d'un port fluvial de primer ordre i nus de comunicacions, allunyat dels principals pols de poblament regional, amb una minsa presència de nous colons cristians (per això van ser afranquits), i amb una complexa xarxa de reg, no tant per la superfície i connexions, sinó per la complexitat tècnica de mantenir en bones condicions un rec que pateix fortes oscil·lacions del cabal del riu, que no pot comptar amb assuts que dificulten la navegació, i que per guanyar alçada de cota utilitza anàfores. La major part de les terres de regadiu, doncs, va restar en mans sarraïnes que pagaven al senyor la *sofra*, i l'onzè dels fruits, com a *delme de les terres*

⁹Tot apunta a que l'ampli terme de Mequinensa també havia tingut diferents nuclis de poblament sarraí, com Faió (posteriorment repoblat i segregat), Nahora, o Auberà (Bonales, 2018: 86).

dels moros (que dirien en època moderna), mentre que el delme cristià era pagat al rector -per a incentivar la conversió- i la primícia a l'obra de la parròquia (quan es va segregat de Fraga al segle XIII) a través de la universitat cristiana. Les rendes senyoriales a Mequinensa es centraven en els sarraïns i el riu: a través de la lleuda de la navegació, i de les parts de fruits i càrregues sobre els musulmans.

Colonitzar amb dispersió parcel·lària

A grans trets el paisatge d'horta es va mantenir, especialment pel que fa a les estructures parcel·làries i infraestructures del rec, donant-se un conreu de cereal, oliveres i fruiters (com la figuera), encara que hem de suposar l'existència d'un increment important de la presència de la vinya, ja que l'arribada de colons cristians que rebrien diferents terres d'horta i de secà segur que eixamplarien la superfície dedicada a aquest conreu. Però l'horta no era més que una part de tota la superfície dels amplis termes del Baix Cinca. Cal observar com es va organitzar la colonització tenint en compte que cal suposar que no seria difícil aconseguir efectius humans a curt termini degut a la situació propera al món cristià més poblat del nord i de l'est.¹⁰ Tal i com ens indica Virgili (2010: 78) la colonització de les terres de l'Ebre va ser un procés ordenat i dirigit per especialistes (els agents senyoriales), que va donar lloc a un paisatge agrari adaptat a les necessitats de l'ordre feudal. Al repartiment de feus per part del rei a l'alta noblesa i altes jerarquies eclesiàstiques va seguir el nou repartiment d'aquests envers la baixa noblesa de lots que sovint eren el patrimoni espoliat a un propietari musulmà (Monjo, 2015: 16); i tots ells, feudataris, van procedir a la colonització repartint els béns produïts pels buïts d'efectius sarraïns. Cal tenir en compte diferents variables per comprendre el procés colonitzador i que podem resumir en la cronologia (moment de la colonització), disponibilitat patrimonial i orientació de la renda senyorial (l'espai disponible o dedicat a la colonització per part de l'agent o senyor que el duia a terme, que va des de l'extensió del terme sota domini fins als interessos propis del senyor o agent administrador, ja es que podia reservar espai sense colonitzar per a ús -per exemple- ramader), i disponibilitat d'efectius humans (per a dur a terme la colonització en relació directa amb la presència o absència de població sarraïna). Per a colonitzar les noves comarques sovint es va utilitzar la carta de poblament -almenys Ebre

¹⁰ Segons Bolòs (1993) la colonització de la zona de Lleida i els voltants s'efectuà amb gent procedent sobretot de les àrees adjacents del Pirineu i el Prepirineu. El Pallars, la Ribagorça, l'Alt Urgell i la Llitera aportaren al voltant del 25% dels colons, i el Solsonès i la Segarra sobre un 20%, arribant també població occitana des de la Provença a la Gascunya, sent la població aragonesa molt reduïda, no arribant al 5%.

avall- encara que en moltes ocasions es realitzaria amb concessions directes per part de l'agent senyorial. En qualsevol cas cal distingir entre els repartiments inicials i els posteriors, especialment en la identificació del model de repartiment a través de cartes de poblament on, al llarg i ample d'alguns territoris -com la Terra Alta - s'utilitzà el sistema de parellades lleidatanes.

Durant la primera fase de colonització, al Baix Cinca els agents senyorials van cedir terres i cases als nous pobladors mitjançant contractes individuals on es detallaven els béns cedits (terres, cases, corrals, farraginals) procedents d'heretats dels antics sarraïns, destacant la dispersió per tot el terme dels béns repartits. Aquest sistema el trobarem a diferents termes del nord de la comarca com Calavera, Ontinyena, Orzueia i Filcena (Bellver), Osso, Vallobar, Valonga, Vila-roja (Pena-roja) o Xalamera, tal i com es pot constatar en els capbreus posteriors, Torrent de Cinca (amb cartes de poblament) i possiblement Saidí (amb terres cedides en franc alou, segons es percep a les escriptures de transmissió de béns dels segles XIII i XIV). N'és un bon exemple Ontinyena, on després de la donació del terme per Alfons II a favor del monestir de Sixena el 1194, les monges van incrementar el nombre de pobladors als que proporcionaria béns immobles que ja existien des d'antic. Tenim diferents exemples d'aquesta colonització que no modificava l'estructura del parcel·lari anterior, i un de ben aclaridor és el de l'any 1219 quan el monestir va establir a canvi d'un treudo (és a dir, en emfiteusi) de 1 cafís de blat anual a Juan Guerrero i a la seva dona Blasquina una heretat i dos capmasos ("*capdemansos*"), és a dir, el que correspondria a dues cases al poble d'Ontinyena i el conjunt de terres que formarien la seva heretat. L'aprofitament d'allò que existia queda palès en la ubicació de les terres concedides: no es tracta ni de "*parielatas*", ni de "*sortes*", ni de cap conjunt de terres que respongui a una parcel·lació i repartiment del terme després de la conquesta, sinó que eren vuit camps (de secà) i quatre vinyes (de regadiu) dispersos per tot el terme: un camp a cadascuna de les partides de la bassa de Franco, puig de Pilat, Vianes, vall de Canals i Lentiscar, i altres tres camps al terme de Repost, mentre que les vinyes estaven situades a Alberca (sota la vila), al "*Coscantinum*", i dos al Repost (Ubieto, 1972: 135).

La pregunta fonamental, doncs, és la causa del repartiment amb dispersió parcel·lària i no donar un lot concentrat de terres. Hem de suposar -i ho plantegem com a hipòtesi- que el repartiment de parcel·les i edificacions preexistents -és a dir, d'origen islàmic- respon a la lògica feudal, a la importació a les comarques conquerides dels sistemes de conreu i aprofitament integral del territori de mans dels agents senyorials i dels colons procedents, com diem, del Pirineu, Prepirineu i Catalunya central. Amb la dispersió parcel·lària s'estava facilitant el model d'explotació familiar de la terra, ja que s'esgraonava el calendari de tasques

agrícoles, encara que fossin pocs dies de diferència d'uns camps a uns altres; s'aconseguia una major equitat en la distribució de la qualitat de la terra entre els nous veïns, i es facilitava l'aprofitament ramader -i la consegüent refertilització de la terra- en permetre crear divisions del terme en conreu -és a dir, dins l'àmbit del domini útil cedit als pagesos- per a ser aprofitat per la ramaderia local al temps que les vacants o muntanyes podien restar sota control directe dels senyors. Hem de coincidir amb Kirchner (1995) que la conquesta i colonització, en aquests casos, no van significar una modificació de les estructures del paisatge (que es mantindrien sense canvis susceptibles excepte en el cas esmentat del poblament de Bellver de Cinca), però sí en el paisatge visual pel canvi de sistemes de conreu amb l'expansió de la vinya, la introducció de noves espècies animals i sobretot per la nova organització del terratge agropecuari.

El sistema de colonització mitjançant el repartiment de terres disperses per partides del nord de la comarca podríem dir que s'emmarca en un espai físic concret de ribera i secà de la part baixa o vall, amb les terres de regadiu i les planes fins arribar a les costes de la plataforma estructural monegrina i del Sas de Llitera que fa d'aiguavessant entre el Segre i el Cinca. Es tractava, doncs, d'un relativament petit espai del terme (excepte en el cas de Saidí) entre el riu i les costes, ja que la part alta o espai superior va quedar restringida als veïns, almenys durant els primers anys, sent destinada a reserves pastorals per als senyors, com bé ho mostra la formació de les deveses senyorials de Vallobar, o l'adquisició del monestir de Sixena, a Jaume I, l'any 1264, de les muntanyes de Bujaraloz, Candanos i de la resta de llocs sota senyoria del monestir de Sixena, trencant així amb la concessió dels hospitalers, l'any, 1174 als homes d'Ontinyena, que facilitava l'aprisio a l'altiplà monegrí al voltant de Sant Gregori (Bonales, 2018: 42).

Colonitzar amb grans lots de terra: el model dels masos.

L'altre gran sistema de colonització va ser a través de la cessió o donació de grans lots de terra als colons sota el model dels masos de la Catalunya Vella. Tal i com indiquen Martí i Negre (2015: 83) la colonització de les terres de l'Ebre (en concret el Baix Ebre i el Montsià) es va realitzar sota el concepte de la unitat del mas familiar almenys fins a mitjans del segle XIII, és a dir, intentant establir un poblament dispers sobre el territori; un sistema que aviat seria substituït pel dels nuclis vilatans compactes. Igualment, en el nostre estudi sobre el Priorat (Bonales, 2016) constatem que la colonització es va dur a terme amb dues vies que van coexistir en el temps, d'una banda el repartiment de lots de parcel·les de terra més o menys

equitatiu, així com llars i edificis agropecuaris; i d'altra banda el repartiment de lots de terres en forma de masos; uns models de repartiment que no es van realitzar necessàriament de forma diferenciada per termes, sinó que en un mateix nou terme hauria àrees sotmeses als repartiments de lots parcel·lars i àrees repartides com a masos en funció -hipotèticament- de l'herència de les infraestructures procedents del període islàmic: en un nou terme hauria zones que abans pertanyien a alqueries, ràfels, burjs (amb estructura territorial d'àrees de parcel·les concentrades però de propietat dispersa), i altres que pertanyien a almúnies (amb estructura parcel·lària dispersa i concentració de la propietat). En canvi hi ha altres termes on només es coneixia un dels models, com seria Porrera o, sembla ser, Arbolí, on tot l'espai restaria repartit en masos. La colonització mitjançant masos no era un sistema gens nou ja que havia estat utilitzat per la família de Cervera en la repoblació de la serra del Tallat i l'Espluga Jussana (Urgell i Conca de Barberà).

A les planes monegrines de secà de Fraga, i a totes les plataformes estructurals de Mequinensa (Monegre, però també Porxina-Amat, Besecrí i lo Pla) es van concedir grans lots de terra sota aquest model, encara que no rebrien el nom de masos ja que no es va consolidar un sistema de poblament dispers pròpiament dit. Aquí cal distingir entre les zones de pendent, comes i fins i tot l'inici dels barrancs respecte de les zones més planes. De les primeres es van concedir grans lots de terra que van consistir en conjunts de parcel·les i mont, ja preexistents, formats mitjançant la divisió en "valls", és a dir, les terres de conreu del fons (comes) i la zona agrícola, silvícola, pastoral i forestal (en el seu cas) dels vessants. A la delimitació de termes de Fraga i Torrent de l'any 1232 s'indica que una de les fites es troba "*in valle Petri Buffatoris*" (Salarrullana, 1921); mentre que la divisió entre Mequinensa i Torralba és meritòria en referències: la vall d'Arnau Çafareg, la vall de Ramon d'Almenària, el pedregar entre aquests i la vall de Bernat Camagorda; i fins i tot a la plana monegrina amb la vall de Mastarol, la de Domènech Pastor, la de Pere de Lubià i la de Ramon de Pinafiel.¹¹ Pel contrari, les terres planes són anomenades "camps", de mides considerables, com els indicats l'any 1261 als límits entre Fraga i Vallobar als Plans de Buars (o de les Menorques): Campo de Arnau de Roma (possessor que donarà nom al barranc de Roma), Campo de Capello de Sarso, encara que també com a valls quan començava a formar-se una coma o fons de barranc, com en el cas de "*in extremos vallis Marie Abelle*" (Salleras, 2006: 71); situació que es repeteix als plans de Cardell segons la delimitació de Fraga amb Candanos on es cita el Campo que "*iba de Fraga a la Peña Blanca*", o el "*Campo que llaman Ellias, al balle de Lepos*".¹²

¹¹ Arxiu Històric Nacional, Còdex, L. 596, p. 21.

¹² A Alvira (2010), volum 3, p. 1.298, document 1.228 del 3 de gener de 1212.

Excepte en casos comptats no es formarien àrees de poblament dispers, ja que els pagesos que treballarien aquests lots de terres aprofitarien també els petits nuclis heretats d'època islàmica -nuclis clarament amb especialització ramadera (Eritja, 1996)- i que apareixen documentats i en expansió demogràfica als segles XIII i principis del XIV: Algallur (dalt la plana monegrina dins el terme de Torrent de Cinca), Buriat, Cardell, Terraça, Buars (Venta del Rey), Avinorca (Torreblanca), Pedrós, Algadir, Bujedar i Atxón (al terme de Fraga). De tots aquests pobles -perduts amb la crisi demogràfica baixmedieval i la normativa fragatina de tenir casa al poble de Fraga- tan sols Terrassa ("*Terraça*") podria tractar-se d'un conjunt de masos amb residència permanent que formessin part del terme rural de Buars o del de Cardell (dins del de Fraga). La consideració ve motivada per un document datat l'any 1305, el conveni sobre les tandes de rec de la sèquia Major de Fraga. En ell els diferents prohoms van incloure com a garantia de compliment tota una sèrie de béns propis. Si bé en general es van hipotecar terres, un dels béns consistia en un tros de terra situat a "*Monte Nigro*" del terme de Fraga, a les cases de Terraça ("*ad domos de Terraça*") amb casa i era, que afrontava amb el camí, amb la terra de Domènec Vallés, amb la del botxí Francesc i amb la terra d'Aparici Çafareig (Lapeña, 2002). Aquesta malfiança té la seva raó de ser. En diferents documents relatius a les afrontacions de termes apareixen citades diferents cases aïllades que bé podien ser simples masets o bé podria ser que en aquell primer segle de domini cristià (XIII) tinguessin una residència permanent. Com a exemple podem citar el límit entre Fraga i Vallobar on, l'any 1261, trobem la casa de Bernat de Montcada, dalt d'un tossal, la "*domum Campelli*" o la "*domum Guilelmi de Forçans*". Una cosa sí que està clara, i és que el repartiment de terres entre els nous pobladors es va realitzar aprofitant les estructures parcel·làries heretades; no endebades les restes de parcel·lacions romanes en la xarxa de camins es van mantenir fins al segle XX, tant al conjunt de les planes de Buars (de Fraga al límit amb Candanos, i de Vallobar fins a prop de Cardell) com a la centuriació de la plana de Cardell, així com les restes de centuriació de Celsa a l'extrem occidental de la comarca, al voltant d'Atxon (Bonales, 2018).

En part va ser diferent el que succeí a Mequinensa. Com hem dit, en aquesta vila es va mantenir una important població sarraïna centrada en la pròpia vila i explotadora de les hortes, sent molt dèbil la presència de colons durant les primeres dècades. Els nouvinguts cristians van rebre lots de terra consistents en horta abandonada pels fugits, parcel·les de secà perifèriques a la vila, i sobretot, grans lots de terra en els secans més allunyats de la població. L'accés a la terra en l'ampli espai, però, va estar limitat per la senyoria, que mantingué el ple domini d'herbes i muntanyes, és a dir, de les vacants, fins al segle XIV, quan es veié obligat primer a establir aquestes terres al poble sota cens, i després a afranquir-los i donar llibertat

de conrear, pasturar, etc. per tot el terme l'any 1362 (Monjo: 2004). L'aprofitament, però, en la llarga fase de crisi demogràfica, seria silvopastoral, mantenint a grans trets fins al segle XVIII l'estructura de grans lots de terra (de tipus masos) aïllats al secà. Tampoc aquí es va consolidar un poblament dispers permanent, sinó que l'interès en la participació del regadiu unit a la inseguretats durant tota la Baixa Edat Mitjana, afavorí la concentració de la població en la vila i el manteniment de "masets" per tot el secà on es residia temporalment durant els períodes de més feina.

Colonitzar repartint parellades

No sempre, ni a tot arreu, es va produir un aprofitament integral de l'espai conquerit sense realitzar transformacions en l'estructura del paisatge. En diferents nuclis de comarques com el Segrià, la Noguera i el Pla d'Urgell s'han documentat repartiments, ja en secà o ja en regadiu, de lots de terra a nous colons de forma organitzada, planificada, fent una divisió del parcel·lari: reparcel·lar el territori en unitats regulars anomenades parellades (les *yugadas* d'Aragó) amb una superfície entre cinc i deu hectàrees que serien distribuïdes entre els nous pobladors (Bolòs, 1997; Laliena, 2007). A les terres de l'Ebre el sistema de repartiment de parellades sembla predominar entre els repartiments efectuats a la darrera dècada del segle XII i al llarg del XIII com a parellades "*ad mensuram llerde*". A Horta, Gandesa (1192), Pinell (1198), Batea (1205), Algars (1281) es transforma l'estructura parcel·laria per crear aquestes finques, unes de grans i compactes com a Gandesa com es pot copsar encara avui en dia, i d'altres dividides en diferents partides, com en el cas de Pinell. Al Priorat també hem pogut constatar l'impacte d'aquestes noves parcel·lacions del territori, sent probablement Ulldemolins el millor exemple de parellades dividides entre partides per tal d'organitzar l'explotació agropecuària del col·lectiu (Bonales, 2016). Podem trobar quelcom de similar al Baix Cinca? Si observem la xarxa viària de mitjans de segle XX de l'antic terme de Vilella (és a dir, sense incloure Daimús), podem constatar que presenta una estructura principal similar a la resta de la zona irrigada del marge dret del Cinca, però la seva xarxa viària de proximitat en el secà és radicalment diferent. Si observem el parcel·lari podem veure l'existència, l'any 1956, d'una estructura parcel·laria molt similar a les parellades documentades en altres zones, així com també a les tallades del segle XVIII que trobem en zones repoblades com Almacelles (Bolòs i Bonales, 2015).

Parcel·les del secà del nord-oest de Vilella, possibles parellades.

Al nord-oest de Vilella, concretament a les partides de Castellassos i la Plana, trobem una llargues faixes de terra des de l'inici de l'ascens cap a l'altiplà fins l'inici del descens vers l'horta, tallades només pels camins antics i la carretera nova. Si l'origen d'aquest parcel·lari fos la instal·lació de colons després de la conquesta, probablement estaríem davant l'únic exemple clar de colonització amb substitució de poblament i amb reordenació del parcel·lari, el que significaria que podria ser un dels pocs exemples d'impacte efectiu sobre l'estructura del paisatge de la comarca.

L'opció rendista de la ramaderia

No hi ha gaires dubtes que a les terres de l'Ebre, davant la impossibilitat d'incrementar el poblament en les àrees perifèriques del secà, ja abans de la greu crisi demogràfica i econòmica del segle XIV, es facilità l'increment de la ramaderia transhumant (Fabregat, 2008). Però no és menys cert que des de poc després de la conquesta i durant les primeres dècades del segle XIII sobre aquest ampli territori conquerit a mitjans del XII, amb baixa densitat de població, es van instal·lar ja els interessos ramaders d'institucions eclesiàstiques i senyors (Serrano, 1996: 26). Al Baix Cinca des del moment del repartiment del botí al segle XII diferents grans senyors pirinencs rebrien diferents termes i drets, com els comtes de Pallars i els barons d'Erill, ni que fos només temporalment. Amb la implantació del sistema feudal a la comarca es va consolidar una xarxa de vies per a ús ramader què, si bé ja existien anteriorment (es constata

en algun tram per la coincidència d'una antiga calçada romana amb la posterior via ramadera, com la Cabanyera Reial d'Aragó), prendran un nou caràcter jurídic. Com és evident, no seran només els senyors feudals els que es faran amb el control de les pastures d'hivern, sinó que hi jugarà un paper fonamental l'església. Un bon exemple ens ho proporciona el monestir de Santa Maria d'Alaó, que va adquirir dominis en funció als interessos de la ramaderia transhumant (Boix, 2000): situat a la Ribagorça (Sopeira), va rebre pastures d'hivern a la zona mitja d'Alins, Calassanç, Montmagastre i Sanui, i a la part baixa a Montsó i a Xalamera. El mateix podríem dir del monestir de Sixena, que va provar de fer-se amb un ampli domini de deveses, és a dir, de despoblats, per llogar pastures als ramats transhumants, com queda palès en el cas de Candanos. Aquest terme havia estat despoblat amb la conquesta, probablement destruït el poble, si bé mantenia gairebé intactes les estructures territorials del passat islàmic. El rei Alfons II va donar "*Campusasinorum in Montenegro*" al monestir l'any 1188 per tal que fes un nou poble, però no es va dur a terme la repoblació, sinó que es va destinar el territori a devesa. Probablement degut a això, i donat que Candanos era un punt d'aturada obligada en la ruta de Saragossa a Lleida, el mateix rei va donar aquest terme a Sibil·la d'Erill, amb confirmació posterior del rei Pere II. La queixa de Sixena portà a una confirmació de la donació (recordant que havia de repoblar la devesa de Candanos) per Pere (1208), al temps que Sibil·la li venia els seus drets per vuit mil sous jaquesos (1211). Finalment el monestir va repoblar el terme mitjançant una carta de poblament a trenta-set famílies el 1217.¹³

Qui millor il·lustra aquest domini sobre les pastures d'estiu i l'articulació de la comarca amb l'alt Pirineu és la família Montcada en les seves diferents branques i generacions. Aquesta poderosa nissaga va arribar a posseir el domini sobre les herbes de Fraga, Mequinensa i Vallobar, és a dir, pràcticament tota la devesa de Monegre (excepte Candanos), i gran part del Sas de Llitera (les pastures de la Llitera de Fraga i les de la baronia d'Aitona). El seu ús queda ben palès en les negociacions del senyor amb la ciutat de Fraga: l'arrendament de les herbes als ramaders pirinencs, especialment de la Cerdanya. Al llarg del segle XIII, doncs, es van articular dues grans xarxes transhumants a la comarca: d'una banda, de mans dels Montcada, la ruta a través de la vall del Segre per sortir a les Avellanes i Castelló de Farfanya, Alfarràs, Almacelles i Fraga (Vilà, 1950; Pujal, 2015). I d'altra banda una de les cabanyeres de Gistaín que, seguint la conca del riu Cinca per Laspuña, baixa per Labuerda, Ainsa, Mediano, Naval, Barbastre, Ilche, Castelflorit, Sena, Vilanova de Sixena, Ontinyena, i es dirigeix cap a l'Almolda (Sabio, 1997: 297). La xarxa transhumant potenciada per Sixena, i

¹³ Ledesma (1991) document 126; Alvira (2010) document 898; Ubieto (1972) documents 59 i 76.

que afectava Ontinyena i Candanos, es va mantenir fins a temps recents, però no va passar el mateix amb l'altra. La nissaga Montcada va haver de cedir davant les pressions locals en uns casos, i davant les necessitats de creixement local d'altres: a Fraga existia un grup de propietaris i ramaders que des de principis del segle XIV lluitarien per fer-se amb l'ús exclusiu de les herbes del terme. Ja l'any 1322 van aconseguir de la corona el privilegi reial de lliure circulació de bestiar fragatí per les pastures de Benasc (Del Arco, 2009), i dos anys després arrencaven de Guillem de Moncada que l'arrendament de les pastures de Monegre i Llitera fos pels vilatans, amb un pagament anual de 2.000 sous jaquesos. L'arrendament es va convertir en una cessió perpètua l'any 1327, en transformar l'arrendament en una concessió emfitèutica pel mateix cànon anual, però quedava ja assegurada la possessió de pastures dels fragatins, que podrien aprofitar una part, i arrendar pel seu compte la resta. Com és evident, el primer que va fer la ciutat de Fraga va ser vedar als ramats de gent forana a Fraga, i establir una rigorosa normativa sobre els forasters que s'instal·lessin al terme: si eren ramaders, havien de comprar béns immobles per valor mínim de la meitat del valor dels ramats i construir casa a Fraga. D'aquesta manera s'evitava l'especulació i, el que més interessava als fragatins, s'impedia l'arribada i competència dels cerdans (Del Arco, 2009: 78).

Força diferents són els casos de Mequinensa i Vallobar. En el primer ja l'any 1225 es va dur a terme una concòrdia entre el senyor Pere de Montcada i la vila per repartir les àrees d'ús, reservant-se Monegre (dins la gran reserva de Monegre fragatina) per l'explotació senyorial, tal i com es desprèn de l'afitament de termes de 1246 (Salarrullana, 1921). Posteriorment, per tal de facilitar un increment de la població a Mequinensa, els Montcada van concedir al poble, en emfiteusi, el terme i la muntanya a canvi de 300 sous anuals (l'any 1355), però no tingué gaire resposta positiva ja que l'any 1362 es va anul·lar el cens i va concedir la llibertat de llaurar i pasturar on volguessin (Monjo, 2004: 72). En canvi, a Vallobar el senyor va concedir l'ús de pasturar com a empriu (*ademprivio*), és a dir, com a dret d'ús, però va mantenir la seva possessió i la capacitat d'arrendament durant segles, ja que el 1610 les herbes encara eren del Marqués d'Aitona, mentre que els *Set Quartos* de la muntanya els va vendre l'any 1575 a Leonor de Castro (Castillón, 1975).

El gir climàtic

La crisi demogràfica relacionada directament amb les fluctuacions climàtiques del segle XIV (Alonso et al., 2004) van provocar un gir transcendental en els sistemes d'explotació de recursos naturals de la comarca. Observant l'evolució demogràfica de Fraga podem copsar els

efectes de la crisi: si l'any 1333 el terme tenia 817 focs, a finals d'aquest segle, concretament l'any 1397, tan sols quedaven 630. Una pèrdua de cases que no afectava per igual a tot arreu, ja que la despoblació dels petits nuclis fou extremadament dura, passant dels 318 focs del primer mal any als 83 focs de finals de segle (Salleras, 2006). La reducció del nombre de cases habitades no es va aturar aquí, sinó que va continuar en una espiral sense aturador: el 1405 es van comptabilitzar a Fraga 510 focs, i al final del segle, l'any 1495, tan sols hi havia 307 llars. El segle XV, amb un clima més estable i amb menys oscil·lacions entre sequeres i aiguats, no va ser un fre a la despoblació, i és que aquest segle marca l'inici de la petita edat de gel amb un important descens de les temperatures que va dificultar l'expansió de certs conreus (sent molt important el cerç sobre Monegre) i va reduir el rendiment d'altres com el blat i la vinya de secà. Al Baix Cinca van desaparèixer diferents nuclis, concretament Almarjal, Vermell, l'Almúnia, Canals, Torreblanca, Buars, Cardell, Buriat, i sense dubte també Pedrós, Terraça, Algallur, Valldecós, Atxon, Bujedar i Algadir, així com els possibles poblaments de Sant Gregori d'Ontinyena, Sant Roc i Portellada de Vallobar, tots els al segle XIV. I Calavera, Pena-roja, Valonga, Torralba i en la pràctica també Torrent (amb nova carta de població l'any 1403) tots aquests al segle XV. No s'acaba aquí la llista ja que els pobles de Daimús i Mont-ral es perdrien ja en època moderna.

Durant l'època del "món ple" les terres conreades a la comarca no van arribar a la seva plenitud degut a la relativa baixa densitat de població en termes amb una gran superfície com Fraga, Mequinensa, Ontinyena i Vallobar. Ara, amb la reducció generalitzada del nombre de cases s'entrava de ple en un "món buit". Com va afectar això al paisatge comarcal? El primer que hem de destacar és que el que va succeir al Baix Cinca fou molt similar al procés viscut a la zona d'Osca (Laliena, 1996) i, evidentment, de Lleida (Vicedo, 2015). Diferents pobles amb terme propi eren dominis d'institucions eclesiàstiques, aquí del monestir de Sixena o de l'orde hospitalera de Sant Joan de Jerusalem i, doncs, les terres estaven fora del circuit mercantil. Quan els pobles es van abandonar, aquests termes es van convertir en "*cotos redondos*", les terres que abans es llauraven es van reduir a àrees de pastura allà on predominaven els plans de secà per sobre de la rica horta del Cinca i de l'Ebre, com Calavera (Monte Julia), Valonga i Sant Miquel. Així doncs, no podem parlar d'un abandonament real de les terres, sinó d'un canvi en la seva explotació: es va consolidar el conjunt d'infraestructures ramaderes d'origen anterior i es van crear altres de noves: pletes, paridores, basses, acampadors, cabanes, per al millor desenvolupament de l'activitat. L'horta de regadiu centraria, de nou, la major part de l'esforç productiu de l'agricultura comarcal.

Consideracions finals

De tot el dalt dit podem extreure com a conclusió que la conquesta i colonització feudal de la comarca del Baix Cinca no va suposar un dels grans moments de canvi del paisatge comarcal degut a l'alt grau de manteniment de les infraestructures hidràuliques i de les tècniques d'ús, construcció i manteniment d'aquestes a causa del reassentament segregat, control i dependència de la població sarraïna; al ràpid aprofitament de les estructures i infraestructures islàmiques conquerides gràcies a la situació propera amb el món feudal poblat i per la riquesa dels béns immobles productors de renda que asseguraven uns rendiments mínims (regadiu); i a que es va aprofitar tot allò aprofitable: cases, corrals, molins, horts i hortes, basses, espones, camins... No es va produir una nova reparcel·lació de la terra (excepte, hipotèticament, a dues partides del terme de Vilella) sinó que els sistemes de repartiment es van basar en lots d'immobles en condicions d'explotar sense fortes inversions en capital ni en treball. Finalment, no es produeix una transformació de la xarxa viària excepte en el cas de la vila nova de Bellver de Cinca i la destrucció dels nuclis islàmics d'Orzueia i Filcena, aprofitant-se sempre les vies existents.

Ben al contrari, sí que es va produir un canvi substancial en els sistemes d'explotació del territori degut tant a l'ampliació i canvi dels tipus de conreu com a la nova integració de l'agricultura i la ramaderia. Pel que fa a la primera qüestió, als conreus tradicionals del món andalusí de la zona es van sumar els portats per la cultura feudal, el que significa, per exemple, un increment de la superfície dedicada a vinya i la introducció del porc dins de la ramaderia domèstica. Desconeixem, però, els canvis en la composició del bestiar de treball i la seva incidència en el conreu de farratges. El que sí que és segur, és que els cristians es van enriquir amb nous productes d'hortalisses i fruites com el *meló d'olor* i el *meló de moro*, per exemple. Als termes petits i mitjans, el repartiment de lots de terra en forma de parcel·les disperses per les diferents partides ens parla ja d'una conseqüència del canvi en els sistemes d'explotació en relació a la integració de l'agricultura i la ramaderia. Si durant el període islàmic les comunitats disposaven de l'espai públic de pastures als límits de la població, ara l'espai perifèric (l'altiplà monegrí a Vallobar, Ontinyena, Fraga i Mequinensa, així com Candanos en un primer moment) es van convertir en espais feudals, privatis del senyor i dedicats a l'arrendament de pastures d'hivern per a la transhumància pirinenca. D'aquesta manera, i fins la consecució de llicències d'empriu per part de les comunitats (Vallobar aviat, però Mequinensa al segle XIV), va caldre organitzar l'aprofitament pastoral de les terres individualitzades; una organització que havia d'establir la comunitat veïnal. El model, importat del món feudal pirinenc i

prepirinenc, ja va estar present des del mateix moment del repartiment de terres en disposar cada veí de parcel·les en diferents partides, fet que afavoria la coordinació per a l'aprofitament regulat de rostolls i guarets, tenint en compte que les hortes de regadiu estaven vedades de forma generalitzada.

Aquesta situació no es donaria en els grans termes amb repartiment de terres mitjançant lots compactes en forma de Valls o Camps (Fraga i Mequinensa) que sota un primer model de "mas" van concedir terres preparades per al conreu així com espais per a ús agro-silvo-pastoral. El poblament dispers, però, va fracassar precisament per l'existència d'infraestructures d'origen anterior (petits nuclis de població islàmica abandonats) que serien aprofitats, però sobretot a causa de la crisi demogràfica i climàtica que s'inicia al segle XIV i que reduiria la productivitat de les zones de l'altiplà monegrí, Sas i plans de Mequinensa, generant una alta mortalitat y la reubicació de la població en els principals nuclis comarcals. Seria amb aquesta crisi que l'activitat agrària es tornaria a centrar a la ribera dels rius (excepte en el cas de Candanos), dedicant-se la major part del territori a l'aprofitament ramader directe (cas dels ramaders de Fraga) i rendista (al conjunt de la comarca).

Bibliografia citada:

- Alonso, N. et al. (2004): "Evolució climàtica de la plana occidental catalana durant els darrers 4.000 anys: primers resultats de la discriminació isotròpica del carboni ($\Delta 13C$)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, pp. 9-30.
- Alvira, M. (2010): *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213). Documentos, testimonios y memoria histórica*, Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- Batet, C. (2006): *L'aigua conquerida: hidraulisme feudal en terres de conquesta. Alguns exemples de la Catalunya nova i de Mallorca*, València, Universitat de València.
- Boix, J. (2000): "L'antic orde monàstic al comtat de Ribagorça", a: Bolòs, J.; Busqueta, J.J. (eds.): *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, 3, pp. 111-126.
- Bolòs, J. (1993): "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", a Bolòs, J. (coord.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida: Universitat de Lleida, pp. 45-81.
- Bolòs, J. (1997): "Primer repartiment de la terra: les parellades i les heretats", a DD.AA., *Catalunya Romànica: El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, vol. 24, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 41.
- Bolòs, J.; Bonales, J. (2015): *Atlas històric d'Almacelles. El paisatge històric d'un municipi de la comarca del Segrià des de la Prehistòria fins a l'actualitat*, Lleida: Ajuntament d'Almacelles i Pagès editors.
- Bonales, J. (2016): "Paisatge històric, societat i economia del Priorat: una aportació metodològica", a Observatori del Paisatge de Catalunya (coord.): *Caracterització històrica*

del paisatge del Priorat-Montsant-Siurana. Tarragona: Diputació de Tarragona i Observatori del Paisatge, pp. 43-150.

- Bonales, J. (2018): *Traces d'un passat llunyà. El Baix Cinca (1200 aC - 1149 dC)*, Fraga, Institut d'Estudis del Baix Cinca.

- Castellón, F. (1975). *Ballobar. Su presencia en el Valle del Cinca*, Huesca: Ayuntamiento de Ballobar.

- Castellón, F. (1979): "Política hidráulica de templarios y sanjuanistas en el Valle del Cinca (Huesca)", *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 35-36, pp. 381-445.

- Del Arco, R. (2009): *Historia de Fraga después de la reconquista (escrita entre los años 1950-1965)*. Barcelona: La Casa de Fraga a Barcelona.

- Eritja, X. (1996): "Hàbitat i espai ramader a la regió de Lleida (s. XII)", a Busqueta, J. i Vicedo, E. (ed.): *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 75-90.

- Eritja, X. (2000): "Dominicum comitis: estructuració feudal de l'horta urbana de Rufeia (Lleida), durant la segona meitat del segle XII", a Vicedo, E. (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya Occidental*, Lleida, Pagès editors, pp. 25-46.

- Fabregat, E. (2008): "Concessions, aprisions i emfiteusis: la formació de la propietat territorial al delta de l'Ebre (s. XII - segle XIX)", *Estudis d'Història Agrària*, 21, pp. 49-78.

- Font, M. (1977): "La carta de seguridad de Ramón Berenguer IV a las morerías de Ascó y Ribera del Ebro (siglo XII)", a *Homenaje a Don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado. I, Estudios medievales*, Saragossa, Anubar, pp. 261-283.

- Kirchner, H. (1995): "Colonització de lo regne de Mallorques qui és dins la mar: La subversió feudal dels espais agraris andalusins a Mallorca", a Sénac, P. (ed.) *Histoire et archeologie des terres catalanes au Moyen âge*, Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, pp. 279-316.

- Laliena, C. (1996): "Algunas consideraciones en torno a la propiedad de la tierra en la periferia oscense a principios del siglo XV", a Frías, C. (coord). *Tierra y campesinado. Huesca, siglos XI-XX*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, pp. 49-67.

- Laliena, C. (2007): "Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del valle del Ebro (1080-1160)", a Guinot, E.; Torró, J. (coord.), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València, Universitat de València, pp. 17-50.

- Lapeña, A.I. (2002): "Fraga, de medina musulmana a villa cristiana", *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 76-77, pp. 241-367.

- Ledesma, M.L. (1991): *Cartas de población del reino de Aragón en los siglos medievales*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

- Martí, R. y Negre, J. (2015): "Assentaments i espais agraris medievals al Baix Ebre i al Montsià: una anàlisi diacrònica", *Estudis d'Història Agrària*, 27, pp. 67-89.

- Monjo, M. (2004): *Sarraïns sota el domini feudal: la baronia d'Aitona al segle XV*. Alguaire: Ajuntament d'Alguaire.

- Monjo, M. (2015): *Sarraïns d'Aitona, el tresor de la família Montcada. Estudi de l'aljama al segle XV: el treball agrícola, els sistemes hidràulics i les rendes senyorials*, Lleida, Universitat de Lleida, tesi doctoral.

- Pujal, A. (2015): *Història de les pastures d'hivern. De les planes de l'Urgell a les campanyes de França*. Lleida: Pagès editors.
- Sabio, A. (1997). *Los montes públicos en Huesca (1859-1930). El bosque no se improvisa*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- Salarrullana, J. (1921): "Estudios históricos de la ciudad de Fraga. La aljama de moros de Fraga", *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, 7-9, XXV, pp. 361-381.
- Salleras, J. (2006): *La baronía de Fraga: su progresiva vinculación a Aragón (1387-1458)*, Barcelona: Universitat de Barcelona, tesi doctoral.
- Serrano, J. (1996): *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova: batllia de Miravet; comandes d'Horta, d'Ascó i de Vilalba; i baronies de Flix i d'Entença*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Tesi doctoral.
- Serrano, J. (2013): "Les cartes de població i la colonització de les terres de l'Ebre", *Miscel·lània del CERE*, 24, pp. 225-238.
- Ubieto, A. (1972): *Documentos de Sixena (I)*. Valencia: Anubar ediciones.
- Vicedo, E. (2015): *Pagesia, accés a la terra i desenvolupament històric. Els latifundis eclesiàstics a la Catalunya occidental plana (segles XVII-XX)*, Lleida: Pagès editors.
- Vilà, J. (1950): "Una encuesta sobre la transhumancia en Cataluña", *Pirineos*, 17-18.
- Vilella, F. (2007): *La lleuda de Tortosa en el siglo XV. Aportación al conocimiento del comercio interior y exterior de la Corona de Aragón*, Tortosa, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre.
- Virgili, A. (1986): "Conquesta, colonització i feudalització de Tortosa (segle XX), segons el cartulari de la Catedral", *Estudi General*, 5-6, pp. 275-289.
- Virgili, A. (2010): "Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya nova (segles XII-XIII)", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXI, pp. 77-102.
- Virgili, A. (2011): "Els aragonesos en la conquesta del Baix Ebre (1148-1212)", *Recerques: història, economia, cultura*, 62, pp. 37-68.